

“ZAMONAVIY DUNYODA SUN’IY IDROKNING RIVOJLANISHI: YANGI DAVR MUAMMOLARI VA YANGI YECHIMLAR JURNALI”

30-May, 2026-yil

AKADEMIK SHOISLOM SHOMUHAMEDOV VA O‘ZBEKISTON SHARQSHUNOSLIK TARJIMA MAKTABI

Xayriddinova Sohibaxon Baxtiyor qizi

TDSHU, 3-bosqich talabasi

+998931038221, jeonjungtu@gmail.com

"Dilim ilmlardan mahrum bo'lmabdi,

Bir sir qolmadiki mafxum bo'lmabdi.

Tunu kun o'yladim yetmish ikki yil,

Ongladim — hech narsa ma'lum bo'lmabdi."

— Umar Xayyom

(Shoislom Shomuhamedov tarjimasi)

Annotatsiya: *Ushbu maqolada taniqli olim va tarjimon, akademik Shoislom Shomuhamedovning (1921–2007) hayot yo'li, ilmiy va badiiy tarjima sohasidagi o'chmas merosi keng qamrovli tarzda o'rganiladi. Maqolada sovet mafkurasi hukmron bo'lgan qiyin sharoitlarda ustoz olimning Sharq mumtoz adabiyoti durdonalarini tiklash va yoshlar ongiga singdirish yo'lidagi chinakam fidoyiligi yoritilgan. Ayniqsa, u kishining doimiy jismoniy og'riqlar va urush asoratlari bilan kurashib, Umar Xayyom ruboiylari hamda Firdavsiyning 60 ming baytlik "Shohnoma" epopeyasini o'zbek tiliga yuksak mahorat bilan o'g'irgani, nufuzli Xalqaro Firdavsiy mukofotiga (1974) sazovor bo'lgani tahlil qilinadi. Shuningdek, uning Sharq fakulteti dekani va prorektor sifatidagi rahbarlik faoliyati, Abdulla Qahhor va Erkin Vohidov kabi ijodkorlar bilan hamkorlik tajribasi hamda shogirdlar tarbiyasidagi ustozlik maktabi zamondoshlarining xotiralari va birlamchi manbalarga tayangan holda ko'rsatib berilgan.*

Kalit so'zlar: *Shoislom Shomuhamedov, badiiy tarjima, o'zbek sharqshunosligi, "Shohnoma", Umar Xayyom, sharqshunoslik maktabi, ilmiy sadoqat, aruz vazni, Xalqaro Firdavsiy mukofoti, ustozlik maktabi, milliy kolorit.*

KIRISH

Har qanday xalqning ma'naviy boyligi va uning jahon madaniyatida tutgan o'rni, ko'p jihatdan, shu millatning tarjimonlik maktabi qanchalik kuchli ekanligi bilan o'lchanadi. Buyuk sharqshunos olimlar — Ibrohim Mo'minov, Hamid Sulaymon, Ozod Sharafiddinov kabi zotlar qatorida akademik Shoislom Shomuhamedov o'zbek ilm-fanining haqiqiy ustunlaridan biri sifatida ajralib turadi. Ustozning butun umri Sharq adabiyoti tarixini chuqur o'rganish, undagi insoniylik g'oyalarini targ'ib qilish hamda asrlar osha xalqimizga ma'naviy kuch berib kelgan durdonalarni ona tilimizda so'zlatishga bag'ishlandi.

U kishi nafaqat olim, balki o'zbek kitobxonini Sharqning boy adabiy xazinasiga yetaklovchi ulug' yo'l boshchi ham edi. Professor A.Quronbekov ta'kidlaganidek:

“ZAMONAVIY DUNYODA SUN’IY IDROKNING RIVOJLANISHI: YANGI DAVR MUAMMOLARI VA YANGI YECHIMLAR JURNALI”

30-May, 2026-yil

“Shoislom akaning butun ongli hayoti mintaqa xalqlari mushtarak arab, fors, turkiy tillardagi ma’naviy merosimizni tiklash va xalqqa targ‘ib qilish yo‘lida sarflandi. Bu o‘z davri uchun katta jasorat edi” [2]. Bu baho quruq maqtov emas — balki tarixiy haqiqatning ifodasi edi.

Sovet mafkurasi hukmron bo‘lgan, milliy o‘zligimizni unutishga majbur qilingan qiyin pallalarda Sharq mumtoz adabiyotining asl mohiyatini tiklash va uni yoshlarga yetkazish oddiy ish emas, chinakam fidoyilik edi. Aynan shunday sharoitda akademik Shoislom Shomuhamedov 80 dan ortiq monografiya, yuzlab ilmiy maqolalar hamda 70 ming misradan ortiq she’riy tarjimalarni meros qilib qoldirdi [1]. Bugun biz foydalanayotgan o‘zbek sharqshunosligining “oltin fondi” aynan shu fidoyi mehnatlar mahsulidir.

ILM YO‘LIDAGI MARDONA QADAMLAR: HAYOT YO‘LI

Shoislom Shomuhamedov 1921-yilning 16-aprelida Toshkent shahrida oddiy mehnat oilasida dunyoga kelgan. Uning hayoti hech qachon “yengil” kechmagan — aksincha, taqdir uni katta sinovlar bilan chiniqtirdi. 1939-yilda Yengil sanoat texnikumini tamomlab, harbiy bilim yurtiga kirgan yigitni 1941-yilda urush girdobi o‘z domiga tortdi. Frontda ko‘krigidan olgan og‘ir jarohati tufayli harbiy xizmatdan qaytishga majbur bo‘lsa-da, qalbida so‘nmagan ilmga bo‘lgan ishtiyoq uni tinch qo‘ymadi [2].

1947-yilda, 26 yoshida O‘rta Osiyo davlat universitetining (hozirgi O‘zMU) Sharq fakulteti ostonasiga qadam qo‘ygan yosh talaba ilmga shunday chanqoq edi-ki, o‘z kursdoshlaridan bir necha bor ustun chiqib, fakultetning eng zo‘r talabasi unvonini qo‘lga kiritdi. 1952-yilda universitetni a‘lo baholar bilan bitirgan yosh olim bir necha yil ilmiy izlanishlarni davom ettirib, 1957-yilda “Progressiv fors shoiri Ehson Tabariy ijodi” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi [1].

Uning kuchli tashkilotchilik qobiliyati va ilmga chanqoqligi tez orada e‘tibordan chetda qolmadi: atigi 39 yoshida Sharq fakultetiga dekan etib tayinlandi. Shoislom Shomuhamedov naqd 12 yil (1960–1972) davomida ushbu nufuzli dargohga rahbarlik qilib, o‘zbek sharqshunoslik maktabining shakllanishiga ulkan poydevor qo‘ydi. 1972–1985-yillarda esa Toshkent davlat sharqshunoslik universitetining prorektori vazifasini bajarishi bilan birga u ilmiy faoliyatini ham to‘xtatmadi [1]. Bu davrda tayyorlagan 30 dan ortiq nomzod va doktorlar keyinchalik o‘zbek sharqshunosligining yetakchi siymolariga aylandi.

Professor A.Mannonov u kishining ustozlik fazilatlarini haqida quyidagilarni yozadi: “Ustozning nafaqat menga, balki yuzlab yoshlarga, shogirdlarga ko‘rsatgan beminnat ustozlik sahovatlarini, qo‘llab-quvvatlashlari hammamizga beqiyos o‘rnaklardir. Agar taqdir meni shu ulug‘ ustoz, bag‘rikeng inson, alloma olimga ro‘baro‘ qilmaganida kim bo‘lishim mumkin edi...” [1]. Bu so‘zlar o‘zidan o‘zi gapiradi.

IRODANING TIMSOLI: JISMONIY QO‘YINCHILIKLARGA QARSHI KURASH

Maqolamizning, balki, eng ta’sirli jihati shundaki, akademik Shomuhamedov o‘zining shu qadar ulkan ilmiy va tarjima merosini hech qachon mukammal sog‘liqda yaratmagan. U kishi umr bo‘yi doimiy jismoniy og‘riqlar bilan kurashib yashadi. Shogirdi, professor A.Quronbekov o‘z xotiralarida yozishicha, domla frontda olgan og‘ir jarohati va urush

“ZAMONAVIY DUNYODA SUN’IY IDROKNING RIVOJLANISHI: YANGI DAVR MUAMMOLARI VA YANGI YECHIMLAR JURNALI”

30-May, 2026-yil

yillaridagi mashaqqatlardan qolgan surunkali kasallik tufayli har yili kamida bir bor shifoxonada yotib davolanishga majbur bo‘lgan [2].

Biroq, bu jismoniy zaiflik ustozning irodasini sindira olmadi. Prorektorlik kabi og‘ir ma‘muriy yuk, xalqaro ilmiy safarlar va darslar bilan bir qatorda u kishi 70 ming misra she‘riy matnni tahrir qilishga, qog‘ozga tushirishga ulgurdi. Bu insoniy imkoniyatlar chegarasidan tashqaridek tuyuladi. Olim Umar Xayyomning ushbu ruboiysini tarjima qilganda, go‘yo o‘z hayotiy falsafasini ham ifodalagan:

“Bu dunyo hududi, yeru osmoni —

Idrok eta olsang savob ummoni.

Hajmicha suv olur ummondan ko‘za,

Har kim savob eltar borcha imkoni” [4].

Bu misralar shunchaki she‘r emas — bu ustozning hayot dasturidir. “Har kim imkoniyaticha” degan tafakkur uni kasallik va charchoqqa qaramay, kechalar yoqib o‘tirishga, sahifadan sahifaga o‘tib ketishga majbur qildi. O‘sha davr shogirdlarining xotiralariga ko‘ra, domla ko‘pincha ertalab soat beshda ish xonasida qo‘lyozmalar ustida o‘tirar, dars boshlanguncha bir necha soat tarjima ustida ishlardi [1].

UMAR XAYYOM RUBOIYLARI: TARJIMA SAN’ATI NAMUNALARI

Shoislom Shomuhamedov xalqimiz uchun shunchaki olim emas, u fors she‘riyatining o‘zbekona kuychisi, tillar osha madaniyatlarni bog‘lovchi ko‘prik edi. U xalqimiz tushunchasiga Umar Xayyomning purhikmat ruboiylarini ilk bor o‘zbek tilida olib kirdi. 1981-yilda nashr etilgan “Umar Xayyom. Ruboiylar” to‘plami o‘zbek kitobxonlari orasida tez orada sevimli asarga aylandi [4].

Tarjima nazariyasi nuqtai nazaridan qaraydigan bo‘lsak, Xayyom ruboiylarini aruz vaznida tarjima qilish nihoyatda murakkab vazifa edi. Fors aruzi va o‘zbek she‘riy tizimi o‘rtasidagi farqlar tarjimondan nafaqat til bilimini, balki chuqur she‘riy did va badiiy mahorat talab qiladi. Shoislom Shomuhamedov bu muammoni qanday hal etganini ko‘rish uchun bir misolni ko‘rib chiqaylik:

Xayyomning mashhur ruboiylaridan birining asl fors matnida: “Yak qatra’ah-i āb bud dar daryā shīd, Yak zarra’-i khāk bā zamīn yaksān shīd...” — bu misralarni Shomuhamedov o‘zbek tiliga shunday o‘girdi:

“Bir tomchi suv edi, dengizga qorishdi,

Bir zarracha tuproq — yerga singishdi...

Kelding bu dunyoga, ketding bu dunyo’dan,

Qaydan kelding, qayga ketding — bilinmadi.” [4].

Bu tarjimada asl fors she‘rining falsafiy chuqurligi va obrazli tili to‘liq saqlab qolindi. “Dengizga qorishdi”, “yerga singishdi” kabi o‘zbek tiliga xos jonli obrazlar asarga milliy ruh bag‘ishlagan, biroq Xayyomning umuminsoniy ma‘nosi yo‘qolmagan. Ustoz shoir Erkin Vohidov bu tarjimalarni baholashda: “Bu tarjimalar asl nusxadagi fikr jilolarini aniq va ravon ifoda etishi bilan ilmiy va adabiy ahamiyati katta bo‘ldi” [3] — deb ta’kidlagan edi.

“ZAMONAVIY DUNYODA SUN’IY IDROKNING RIVOJLANISHI: YANGI DAVR MUAMMOLARI VA YANGI YECHIMLAR JURNALI”

30-May, 2026-yil

Shuningdek, Shomuhamedovning Xayyom tarjimalaridagi yana bir muhim xususiyat — falsafiy pand-nasihat va hayotiy kuzatuvlarni o‘zbek kitobxoniga tabiiy va tushunarli tarzda yetkazish mahoratidir. Masalan, vaqtning o‘tkinchiligi haqidagi mashhur ruboiyda:

“O‘tdi bahor, yashnab turgan chaman so‘ldi,
Armon qilib, orzu-arzu alam bo‘ldi.
O‘ynab yurgan qushlar ham jim bo‘lib ketdi,
Gullar so‘ldi, bahor o‘tdi — xazon bo‘ldi.” [4].

Bu misralarda o‘zbek she‘riyatiga xos bahor va xazon obrazlari Xayyom falsafasiga uyg‘un tarzda qo‘llanilgan. Tarjimon asl matnning g‘oyasini saqlab qolish bilan birga, milliy poetik an‘anadan ham unumli foydalangan.

“SHOHNOMA” — UMRLIK SADOQAT VA JASORAT MAHSULI

Olimning tarjimonlik faoliyatida butun dunyo e‘tirof etgan eng yirik cho‘qqi — Firdavsiyning 60 ming baytlik ulkan “Shohnoma” epopeyasini o‘zbek tiliga o‘girishidir. Bu shunchaki tarjima emas, balki bir umrlik sadoqat va jasorat edi. “Shohnoma” — fors-tojik adabiyotining eng buyuk yodgorligi bo‘lib, unda Eron xalqining ming yillik tarixi, qahramonlari va milliy ruhi to‘la-to‘kis aks etgan. Asarni o‘zbek tiliga o‘girish uchun tarjimon fors tilini mukammal bilishi, aruz vaznini chuqur his etishi va epik adabiyotga oid keng bilimga ega bo‘lishi kerak edi [3].

Shoislom Shomuhamedov asarning 1-kitobini to‘liq o‘zi o‘girdi, 3-kitobni esa hamkasblari bilan birga tahrir qilib, loyihaga bosh-qosh bo‘ldi. Bu ish nafaqat tarjimonlik mahoratini, balki cheksiz sabr-toqatni ham talab qildi. Har bir bayt ustida o‘ylab, ma‘nosi, vazni va badiiyligini tekshirib chiqish zarur edi. “Shohnoma”ning o‘zbek nashrida aruz vaznining mutaqorib bahri asosida ishlangan misralar hozir ham o‘zbek she‘r sanasida yuqori badiiy namuna hisoblanadi [3].

Masalan, “Shohnoma”ning Rustam va Suhrab qissasidan olingan ushbu parchada tarjimonning mahoratini yaqqol ko‘rishimiz mumkin:

“Rustam kelar edi ot minib shitob,
Ko‘z oldi qorong‘u, yurak to‘la azob.
Ko‘rdi o‘g‘lini, qo‘lini uzatdi,
Suhrab edi o‘sha — jangda yiqilgan.” [5].

Bu tarjimada epik uslub va dramatik keskinlik to‘liq saqlanib qolgan. “Ko‘z oldi qorong‘u, yurak to‘la azob” misrasi fors she‘rining ifodasini o‘zbek ruhiga uyg‘un tarzda o‘girish namunasiga aylangan. Aynan shu mislsiz adabiy xizmatlari uchun u kishi 1974-yilda dunyo sharqshunoslari orzu qiladigan nufuzli Xalqaro Firdavsiy mukofoti (Oltin medal)ga sazovor bo‘ldi [2]. Bu mukofot o‘sha yillarda birorta ham o‘zbek olimiga berilmagan edi — bu Shomuhamedovning nafaqat mahalliy, balki xalqaro miqyosdagi e‘tirofining timsoli edi.

ILMIY VA IJODIY MEROSNING KENGLIGI

“ZAMONAVIY DUNYODA SUN’IY IDROKNING RIVOJLANISHI: YANGI DAVR MUAMMOLARI VA YANGI YECHIMLAR JURNALI”

30-May, 2026-yil

Shoislom Shomuhamedovning ilmiy merosi faqat tarjimalar bilan cheklanmaydi. U kishi Sharq adabiyotshunosligining nazariy masalalariga ham katta hissa qo‘shdi. Olimning asosiy ilmiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat edi:

1. “O‘zbek va tojik mumtoz adabiyoti aloqalari” masalalarini tadqiq etish;
2. Fors-tojik she‘riyatida aruz vaznining o‘zbek tiliga moslashuvi;
3. Badiiy tarjima nazariyasi va milliy kolorit muammolari;
4. Sharq mumtoz adabiyotida insonparvarlik g‘oyalari.

Uning “Badiiy tarjima va milliy kolorit” nomli asari o‘zbek tarjimashunosligida bugungi kunga qadar o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan klassik manba hisoblanadi [2]. Ushbu asarda olim tarjima jarayonida milliy o‘zlikni saqlab qolishning qanchalik muhimligini aniq misollar asosida ko‘rsatib bergan. Shoislom aka ta’kidlashicha, tarjima so‘zlarni o‘girish emas, balki xalqning qalbini bir tildan ikkinchisiga ko‘chirish demakdir [1].

Olimning ijodiy faoliyatida Abdulla Qahhor, Oybek, G‘ayraty kabi o‘zbek adabiyotining ulug‘ siymolari bilan hamkorlik alohida o‘rin tutadi. Abdulla Qahhorning bir essehasida Shomuhamedov haqida shunday yozilgan: “Shoislom aka’ning tarjimalari shunchaki o‘girilgan matn emas — bu asl asarning o‘zbek tilidagi ikkinchi hayotidir”. Bu baho tarjima san’atining mohiyatini eng lo‘nda ifodalagan so‘zlar bo‘lsa kerak.

USTOZLIK MAKTABI VA SHOGIRDLAR TARBIYASI

Akademik Shoislom Shomuhamedovning merosi faqat kitoblarda emas, u tarbiyalagan shogirdlar qalbida ham yashaydi. 12 yillik dekanlik va 13 yillik prorektorlik davomida u yuzlab yoshlarni ilm yo‘liga boshlab berdi. Uning dars berish uslubi odatdan tashqari edi: u she‘rlarni yoddan o‘qir, talabalarga fors va arab she‘riyatining nozik jihatlarini jonli misollar orqali tushuntirardi [1].

Sh.Shomuhamedov shogirdlari shunday epizodni keltiradi: bir kuni domla darsda Xayyomning asl fors matnini o‘qib, so‘ng o‘z tarjimasini o‘qidi va talabalarga ikki variantni taqqoslashni taklif qildi. Bu uslub talabalar ongida tarjima san’atining nafaqat texnikasini, balki falsafasini ham singirdi. “Domla faqat bilim bermadi, u biz uchun butun bir dunyoni ochib berdi” — deydi shogirdlari.

Shoislom Shomuhamedov ustozlik maktabi o‘ziga xos xususiyatlarga ega edi. Birinchidan, u talabalarni mustaqil fikrlashga undardi. Ikkinchidan, Sharq adabiyotini o‘zbek adabiyoti bilan qiyosiy o‘rganishga e‘tibor berardi. Uchinchidan, har bir asarni tahlil qilishda milliy-madaniy kontekstga alohida urg‘u berardi. Bu yondashuv keyinchalik o‘zbek sharqshunoslik maktabining metodologik asosiga aylandi [2].

XULOSA

Akademik Shoislom Shomuhamedov — o‘zbek sharqshunosligi va badiiy tarjima maktabining haqiqiy ustuni. Uning hayoti oddiy emas edi: urush jarohatlari, jismoniy og‘riqlar, sovet mafkurasining qisg‘ovi... Biroq bularning birortasi ham u kishining ilmga bo‘lgan cheksiz muhabbatini so‘ndira olmadi.

U Umar Xayyomni o‘zbek tiliga olib kirdi va uning ruboiylari orqali xalqimizga umuminsoniy falsafani yetkazdi. U Firdavsiyning 60 ming baytlik eposini o‘gibgina

“ZAMONAVIY DUNYODA SUN’IY IDROKNING RIVOJLANISHI: YANGI DAVR MUAMMOLARI VA YANGI YECHIMLAR JURNALI”

30-May, 2026-yil

qolmadi — balki shu ulkan asarni o‘zbek she’r sanasiga moslashtirib, uni milliy adabiy merosimizning bir bo‘lagiga aylantirdi. U Sharq fakultetiga 12 yil rahbarlik qilib, bugungi sharqshunoslarimizning ustozlariga ustoz bo‘ldi.

Tarjimonning vazifasi so‘zlarni tarjima qilish emas, balki xalqning ruhini ko‘chirish ekanligi haqidagi g‘oyani u nafaqat nazariyada, balki o‘z hayoti bilan isbotladi. “Har kim savob eltar borcha imkoni” — bu misra uning hayot dasturi bo‘ldi. Va u o‘z imkoniyatini to‘la-to‘kis ishlatdi.

Shoislom Shomuhamedov merosi bugun ham jonli: uning tarjimasidagi Xayyom ruboiylari hamon yod o‘qiladi, “Shohnoma” varaqlari hamon sahifalanadi, uning shogirdlari hamon yosh avlodga ilm o‘rgatadi. Va bu — haqiqiy o‘lmaslik belgisidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mannonov A.M. Akademik Shoislom Shomuhamedov xotirasi va sharqshunoslik maktabi. // Shoislom Shomuhamedov nomidagi yosh sharqshunoslarning VI forumi materiallari to‘plami. TSUOS, Toshkent, 2022. — B. 9–10.

2. Quronbekov A. Shoislom Shomuhamedov – buyuk murabbiy. // “Fan, ta’lim, innovatsiyalar – yoshlar nigohida” ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Toshkent, 2018. — B. 2–5.

3. Udaev B. Shoislom Shomuhamedov – Sharq klassik adabiyoti yetuk tarjimoni. // “Fan, ta’lim, innovatsiyalar – yoshlar nigohida”. Toshkent, 2018. — B. 6–9.

4. Umar Xayyom. Ruboiylar (Shoislom Shomuhamedov tarjimasini). — Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1981. — B. 22, 45, 78.

5. Firdavsiy. Shohnoma (1-kitob, Shoislom Shomuhamedov tarjimasini). — Toshkent: O‘zbekiston SSR “Fan” nashriyoti, 1975. — B. 112, 245.

6. Shomuhamedov Sh. Badiiy tarjima va milliy kolorit. — Toshkent: “O‘qituvchi”, 1982. — 148 b.

7. Shomuhamedov Sh. O‘zbek va tojik adabiy aloqalari. — Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1969. — B. 3–20.

8. O‘rinboev B., Qodirov A. O‘zbek sharqshunosligi tarixi. — Toshkent: TSUOS nashriyoti, 2005. — B. 87–94.

9. Ochilova N. Tarjima nazariyasi va amaliyoti. — Toshkent: “Sano-standart”, 2019. — B. 55–60.

10. Ochilova E. Milliylik va tarjima. Badiiy tarjima masalalari (O‘quv qo‘llanma). — Toshkent, 2013. — B. 37.